

almanah

77-78

Na osnovu mišljenja Ministarstva kulture Republike Crne Gore
br. 03-780/2 od 3.7.2000. godine časopis je trajno oslobođen
plaćanja poreza na promet

Podgorica, 2018.

**VAKUFI HERCEGOVAČKIH NAMJESNIKA I IMUĆNIH
PORODICA I NJIHOV ZNAČAJ ZA URBANI, EKONOMSKI I
KULTURNI RAZVOJ HERCEGOVINE U 16. STOLJEĆU**

Sažetak

Rad tretira problematiku urbanog, privrednog i ekonomskog razvoja gradskih naselja na području koje je u 16. stoljeću obuhvatao Hercegovački sandžak. U nekoliko poglavlja, tačnije njih pet, autor je nastojao predočiti najraniju prošlost, genezu i specifičnosti institucije vakufa, te faze njene afirmacije i integracije u tkivo hercegovačkog društva u 16. stoljeću. U tom smislu je sadržina rada raščlanjena na poglavlja koja su posvećena osnivanju gradskih naselja kao što su Mostar sa svojom širom okolinom, Čajniče i Pljevlja, koja su u tom, ali i kasnijim stoljećima, svakako u različitim historijskim kontekstima i društvenim prilikama, predstavljala najznačajnija privredna, kulturna i ekonomska središta Hercegovačkog sandžaka. Autor je, u namjeri da ovo pitanje analizira u što konciznijoj formi, podjednaku važnost u procesu urbanizacije naselja dao hercegovačkim namjesnicima, dakle visokopozicioniranim predstavnicima osmanske uprave, ali i lokalnim imućnim porodicama koje su osnivajući individualne ili kolektivne vakufe dali značajan doprinos podizanju stepena urbaniteta spomenutih naselja.

Ključne riječi: Vakuf, namjesnici, Hercegovački sandžak, urbanizacija, Sinan-beg, Mehmed-beg Karađoz, Sinan-beg Boljanić, Mostar, Čajniče, Pljevlja.

**Političke prilike u hercegovačkom sandžaku
krajem 15. i tokom 16. stoljeća**

Poslije 1463. godine, kad je sultan Mehmed Fatih organizirao veliki vojni pohod i osvojio najveći dio teritorija srednjovjekovnog bosanskog kraljevstva, i Hercegovina, kojom je, premda s povremenim krizama političkog suvereniteta, upravljao Herceg Stjepan Kosača, našla se u sferi interesa Osmanske države. Prisustvo osmanskih vojnih jedinica i drugih formacija, koje su prije 1430. godine zauzele određene bosanske gradove

i na tim lokalitetima stvorili prva uporišta, bilo je, kako to govore izvori, dijelom jedne promišljene osvajačke strategije koja je, konsekventno složenim političkim prilikama i međudinastičkim sukobima najutjecajnijih bosanskih feudalnih porodica, čiji su prvaci u cilju zaštite svojih zemalja tražili vojnu podršku osamnskih krajišnika, rezultirala stanjem opće unutrašnje anarhije. Već u julu 1465. godine, u cilju suzbijanja saradnje Herceg Stjepana sa Ugarskom, Osmanlije su organizirali vojni pohod na Hercegovinu.¹ Vojni odredi, kojima je na čelu zapovijedao vojskovođa Isa-beg Ishaković i njemu potčinjene vojvode Ahmed i Ismail, za kratko vrijeme izvršili su prodor do dubrovačke granice, pri čemu su već u septembru iste godine zauzeli najveći dio okolnih teritorija. Utvrđeni grad Blagaj, u kojem je Herceg Stjepan rezidirao, osmanska vojska je zauzela 1466. godine.² Ta akcija, koja je, istina s izvijesnim periodima mirovanja, trajala punih pet godina, okončana je 1470. godine, kada je od novoosvojenih Hercegovinih zemalja osnovan Hercegovački sandžak.³ Oslanjajući se na akt od 16. januara 1470. godine, kojim su Isa-begovi hasovi u Hercegovini dodijeljeni Hamza-begu, Hazim Šabanović je utvrdio da je to i datum osnivanja ovog sandžaka.

Činjenica da su zaposjednute oblasti imale poseban upravno-politički status govori da su one, prije svega u geostrateškom smislu, imale veliki značaj za sve buduće vojne operacije i ekspanziju Osmanske države na prostore susjedne Mletačke Republike. Prvi pouzdani spomen ovog sandžaka nalazi se u jednoj vijesti datiranoj s kraja februara 1470. godine. Mnogi drugi izvori dubrovačke provenijencije tog vremena u različitim kontekstima spominju Hamza-bega⁴, hercegovačkog sandžakbega čije se sjedište nalazi u Foči⁵. Osmanlije su odmah nakon okončanja osvajanja hercegovačke teritorije, odnosno odmah nakon što su prestale sve vojne aktivnosti i borbe, pristupile zavodaženju reda i unutrašnjem organiziranju sandžaka. Za te potrebe izvršena je upravna podjela Hercegovačkog sandžaka na kaze (kadiluke), a kadiluka na nahije.

U vrijeme formiranja Hercegovačkog sandžaka, Osmanlije još uvijek nisu pod svoju vlast stavili gradove Herceg-Novi i Makarsku, premda su se sva okolna područja i oblasti od ranije nalazila pod kontrolom

¹ Mihajlo J. Dinić, *Zemlje Hercega Sv. Save*, Glas SAN CLXXXII, Beograd, 1940, 247.

² Marko Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo, 1957., 15.

³ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Naučno društvo NR BiH, Sarajevo, 1959, 45.

⁴ Ivan Božić, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*, Beograd, 1952., 183.

⁵ Od osnivanja Hercegovačkog sandžaka pa do 1572. godine, dakle više od stotinu godina, sjedište sandžakbegova nalazilo se u Foči.

osmanskih vlasti. Konačnim padom Herceg-Novog 1482. godine, što se u historiografiji uzima kao zvaničan datum potpunog osvajanja teritorije Hercegovine, te zauzećem Makarske oko 1490. godine, stvoreni su svi preduslovi za učvršćivanje osmanske uprave. Prema podacima popisa osvojenih oblasti iz 1468/1469. godine, u Hercegovačkom sandžaku obrazovane su sljedeće manje administrativno-upravne jedinice ili *nahije*: *Kukanj, Duštica, Sokol, Goražde, Bistrica, Samobor, Zagorje, Nevesinje, Trebinje, Osanica, Blagaj, Popovska, Mostar, Mileševa, Dabri, Gacko, Kom, Onogošte, Neretva, Bohorić, Tođevac, Poblajte, Vidoška, Konac Polje, Kava, Vatnica, Viševo, Ljubinje, Drežnica i Pribud*.⁶ Sve do prvih decenija 16. stoljeća cijela teritorija Hercegovačkog sandžaka bila je podijeljena na četiri kadiluka: Drinski ili Fočanski, Blagajski, Miloševski ili Prijepoljski i Novski. Tokom narednih nekoliko decenija broj kadiluka se postepeno povećavao, pa su početkom 16. stoljeća osnovana četiri nova kadiluka: Mostarski, Cernički, Nevesinjski i Pljevaljski. U drugoj polovini 16. stoljeća osnovana su tri kadiluka: Imotski, Gabela ili Neretva i Čajniče. Tako je Hercegovački sandžak pred kraj 16. stoljeća bio podijeljen na ukupno jedanaest kadiluka.

Hercegovina kao administrativno i teritorijalno zaseban sandžak priključena je Bosanskom ejaletu neposredno nakon njegova osnivanja, dakle 1580. godine, u čijem će sastavu ostati sve do 1878. godine, s izuzećem jednog perioda od 1833. do 1851. godine, kada je pod upravom Ali-paše Rizvanbegovića kao mutesarifluk stekla izvjestan oblik samostalnosti.⁷ Prva polovina 16. stoljeća, kako u Osmanskom carstvu, tako i Bosni i Hercegovini, obilježena je osjetnim kulturnim i ekonomskim razvitkom gradskih naselja. On je bio praćen i uvjetovan vojno-političkom moći osmanske države u cjelini, koja će, ipak, pod pritiskom unutrašnjih socijalnih prilika, prije svega dekadencije klasičnih osmanskih institucija i sve otvorenijeg nezadovoljstva određenih kategorija vojnog i civilnog društva, koncem istog stoljeća biti suočena s ozbiljnim političkim krizama.

⁶ Hatidža Čar-Drnda, *Nastanak Mostara, njegov urbani i demografski razvoj do kraja 16. stoljeća*, Sarajevo, 2014., 25. (Dalje: Hatidža Čar-Drnda, *Nastanak Mostara*).

⁷ Ahmed S. Aličić, *Hercegovina pod osmanskim vlasti*, u: Fotomonografija Hercegovina, Zagreb, 1981, str. 208.

Vakuf kao urbana, socijalno-ekonomska i kulturna komponenta razvoja gradskih naselja

U društvenom sistemu Osmanske države gradska naselja su predstavljala centre u kojima se odvijao ukupan politički, privredni i kulturni život. Njihov nastanak i razvoj ovisio je, u najvećoj mjeri, od inicijative države, ali je jednako značajnu ulogu u procesu urbanizacije imala i privatna, dakle inicijativa lokalnih upravnih službenika i utjecajnijih ljudi iz osmanske administracije, koji su na osnovu postojećih prilika i procjena potencijala za budući privredni, ekonomski i politički razvoj tih naselja, a samim time i politički interes države, izvještavali centralnu vlast o potrebi da im se na odgovarajućem lokalitetu ustupi zemljište na besplatno korištenje i da se na tom mjestu pristupi gradnji prvih urbanih objekata ili kompleksa građevina.⁸ Ova praksa, kakva je imanentna osmanskome društvu, pokazala se kao efikasna strategija infrastrukturnog razvoja velikog broja gradova u svim provincijama carstva. Za razliku od evropskih gradova tog vremena, koji su svoj razvoj bazirali isključivo na temeljima klasno-proizvodnih odnosa, osmanska su naselja, odnosno budući gradovi, svoju preobrazbu proživljavali pod snažnim utjecajem državnog aparata. Sadržaji osmanskih izvora, posebno *vakufnama*, pokazuju da je nastanak gradskih naselja u Bosni, kao proces koji je u pravilu počinjao izgradnjom prve džamije, rezultat dobro osmišljene osmanske politike koja je, prije svega, bila uvjetovana vojno-administrativnim, privrednim, stratejskim i drugim potrebama države.⁹ Prema mišljenju Adema Handžića, koji je značajan dio svog naučnog opusa posvetio proučavanju vakufa i pitanju njihove uloge u razvoju gradova, preplitanje uloga institucije vakufa i državne inicijative u Bosni i Hercegovini bilo je izraženo u tolikoj mjeri da se s pravom može zaključiti da se razvoj gradova ne može tretirati odvojeno od historije i uloge vakufa.¹⁰ Socijalni karakter

⁸ O procesu formiranja i razvoja gradova sa izgrađenom orijentalno-muslimanskom fizionomijom najviše podataka nam daju opširni osmanski popisni defteri nastali u 16. i 17. stoljeću.

⁹ Adem Handžić, "O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću (uloga države i vakufa)", *Prilozi za orijentalnu filologiju* XXV/1975, Sarajevo, 1977., 134. (Dalje: Adem Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja*).

¹⁰ Adem Handžić, "Vakuf kao nosilac određenih državnih i društvenih funkcija u Osmanskom carstvu", *Analizirajući Husrev-begove biblioteke*, knj. IX-X, Sarajevo, 1983., 113. Više o naučnim radovima dr. Adema Handžića koji su se bavili ovim pitanjem vidjeti: Alen Zečević, "Adem Handžić i njegov naučni doprinos izučavanju institucije vakufa u Bosni i Hercegovini", *Gračanički glasnik*, god. XXI, br. 42, Gračanica, novembar 2016., 41-46.

vakufa, koji proizilazi iz kur'anskog nauka da akt činjenja dobrog djela drugim ljudima ne podrazumijeva samo stremljenje čovjeka za nagradom na boljem svijetu (*ahiretu*), nego i praktično nastojanje da se djelima od općedruštvene koristi, a koja su, prije svega, motivirana uzajamnom solidarnošću, otklone problemi i poteškoće određenog kolektiva ili ljudske zajednice u cjelini.

Vakuf je riječ čiji se etimološki korijen nalazi u arapskom glagolu *veqafe*, što u prijevodu znači zaustaviti, zadržati, posvetiti¹¹, ali, ona podrazumijeva i dobro zaviještano za pobožan ili dobrotvoran cilj.¹² Vakufname, kao dokumenti kojima se ustanovljavaju vakufi i prema volji *vakifa* određuju uvjeti korištenja vakufskih dobara, obiluju podacima koji govore o historijatu izgradnje mnogih vakufskih objekata, o socijalnoj i ekonomskoj strukturi stanovništva. Najveća zbirka vakufnama, u kojoj je pohranjeno njih čak 1105, a koje se odnose na mjesta iz cijele Bosne i Hercegovine, nalazi se u prostorijama Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu.¹³ Određen broj prijepisa vakufnama je zabilježen na listinama sidžila koji su također pohranjeni u zbirci Gazi Husrev-begove biblioteke. Kad je riječ o Mostaru i drugim mjestima u Hercegovini, veoma značajne rezultate je dao višedecenijski rad Hivzije Hasandedića, koji je marljivo radio na obradi vakufnama i drugih dokumenata zahvaljujući kojima smo u prilici da se upoznamo sa historijatom nastanka spomenika duhovne i materijalne kulture. Uvidom u sadržaj vakufnama jasno se može vidjeti da su mnogi vakufi, osim već spomenutih vjerskih ciljeva, dakle činjenja Bogu dragih djela, osnivani u svrhu dobrotvornog, kulturno-prosvjetnog, socijalnog i privrednog pomaganja stanovništva. Tako su, prema već ustanovljenim pravnim načelima, neki od vakufa utemeljeni radi materijalne pomoći siromašnim i unesrećenim ljudima, siročadima, učenicima koji su dolazili iz porodica slabe finansijske moći, robova, bolesnika i drugih ugroženih socijalnih kategorija.¹⁴ U tom smislu podizani su *imareti* (dobrotvorne kuhinje), *musafirhane* za putnike, *hanovi* i *karavansaraji*, te drugi objekti koji su izdržavani iz prihoda vakufa. Objekti, odnosno ustanove, kao što su bile medrese, mektebi i biblioteke, koje su također osnivane iz vakufskih sredstava, bile su, kako to pokazuju

¹¹ Teufik Muftić, *Arapsko-srpskohrvatski rječnik*, II dio, Sarajevo, 1973.

¹² Milan J. Pećanac, *O vakufima i njihovim vrstama, sa naročitim obzirom na vrste vakufa u Carigradskom Ugovoru o miru Srbije i Turske*, Beograd, 1914., 4.

¹³ Zejnil Fajić, "Popis vakufnama iz Bosne i Hercegovine koje se nalaze u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu", *Analizirajući Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. V-VI, Sarajevo, 1978., 245-302.

¹⁴ Mehmed Begović, *Vakufi u Jugoslaviji*, Beograd, 1963., 32. (Dalje: Mehmed Begović, *Vakufi u Jugoslaviji*).

izvori, središtima obrazovnog, vjerskog i kulturnog života. U našim su krajevima, posebno u 16. stoljeću, vakufske komplekse osnivali visokopozicionirani osmanski dužnosnici, prije svega namjesnici, a zatim i njihovim primjerom rukovođeni članovi istaknutijih bosanskohercegovačkih porodica. Vakufi, koji su tokom osmanske uprave bili jedine kreditne ustanove¹⁵, garantirali su finansijsku stabilnost i omogućavali nesmetano funkcioniranje ustanova osnovanih vakufskim sredstvima, što je od posebnog značaja bilo za rad i izdržavanje bezistana i njima sličnih objekata u kojima se odvijala trgovina i podupirao razvoj privrednog života. Koliko je institucija vakufa bila ukorijenjena u bosanskohercegovačkom društvu govori podatak da je za vrijeme četiri stotine i petnaest godina, koliko je trajala osmanska vlast u Bosni i Hercegovini, osnovano preko dvije hiljade vakufa.¹⁶ Zahvaljujući toj praksi krajem 16. stoljeća oni su se transformirali ili su prolazili posljednju fazu cjelovite transformacije u gradove izrazito orijentalno-islamske fizionomije.

Vakufi u Mostaru i okolini

Prema podacima prvog poznatog popisa Bosanskog sandžaka i Vilajeta Hersek iz 1468/69. godine, na lokalitetu gdje se danas nalazi čuveni *Stari most*, odnosno sultan Sulejmanova ćuprija, sredinom 15. stoljeća bilo je situirano malo naselje po imenu Mostar. Premda se embrij naselja, koje je tad imalo status trga i svega sedam kuća¹⁷, formirao isključivo kao vojno-upravno središte Mostarske nahije, zbog povoljne geografske i strateške lokacije osmanska vlast je, rukovođena interesima daljeg teritorijalnog širenja na račun susjednih zemalja, zahtijevala i hitnu izgradnju mostovne komunikacije preko Neretve i tvrđave u kojoj bi bila smještena vojna posada. Prema tome, njihova akcija bila je usmjerena na stvaranje novog grada, a ne transformaciju zatečenog naselja. Najintenzivniji urbani razvoj Mostar je proživljavao u 16. stoljeću. Poslije Sarajeva to je bio grad u kojem je osnovano najviše vakufa, njih preko tri stotine. Prema podacima iz *Putopisa* Evlije Čelebija evidentiran je hronogram koji se odnosi na izgradnju Atik džamije, prema kojem je ista podignuta 1473. godine. Ovaj objekat, za koji se smatralo da je Sinan-pašina dža-

¹⁵ Behija Zlatar, "Značaj izvora za izučavanje historije institucije vakufa", u: Vakufi u Bosni i Hercegovini – zbornik radova, Sarajevo, 2011., 20.

¹⁶ Muhamed Čajlaković, "Nastanak i razvoj institucije vakufa s posebnim osvrtom na vakuf u BiH", *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, vol. LXXI, br. 3-4, Sarajevo, 2009., 244.

¹⁷ Nedim Filipović, *Osmanski feudalizam u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2007., 329.

mija¹⁸, bio je zapravo mesdžid koji je prema naređenju sultana Mehmeda II Fatiha navedene godine izgrađen unutar kompleksa tvrđave. Ni tokom narednih nekoliko godina, dakle do kraja 15. stoljeća, u pogledu urbanog razvoja Mostara nije bilo značajnijih promjena. Početkom i tokom cijelog 16. stoljeća, zbog činjenice da naselje koje je određeno za razvoj i formiranje novog grada ima veliki strateški značaj za Osmansku državu, namjesnici koji su imenovani za upravitelje Hercegovačkog sandžaka osnivanjem vakufa otvorili su novo i najproduktivnije poglavlje u osmanskoj historiji Mostara, koje se s pravom može ocijeniti zlatnim dobom ovoga grada.

Vakuf Sinan-bega, sandžak-bega Hercegovačkog sandžaka, koji se na položaju upravitelja nalazio u periodu od jula 1504. do marta 1507. godine¹⁹, postavio je temelje prve urbane cjeline u neposrednoj blizini mosta i tvrđave. U Sinan-begovoj vakufnami, čiji se prepis nalazi u Istanbulu, Mostar se spominje kao lokalitet sa statusom kasabe. Obzirom da mesdžid, koji je izgrađen 1473. godine, a koji su koristili isključivo službenici osmanske administracije, nije ispunjavao propise prema kojima bi naselje moglo steći viši rang, Sinan-beg je, kao što to govore odredbe njegove vakufname, dao 1506. godine izgraditi jednu džamiju.²⁰ Osim džamije, koja je podignuta u blizini tvrđave, Sinan-beg je sagradio jedan hamam. Prihode od hamama, kao i zemljišnih posjeda koji su se nalazili u njegovom vlasništvu, usmjerio je na izdržavanje džamije. Izgradnja džamije nije bila značajna samo zbog činjenice da je Mostar tada stekao uslove za stjecanje višeg stepena u klasifikaciji osmanskih urbanih naselja (kasaba), nego i zbog toga što je stanovništvo nastanjeno u Sinan-begovoj mahali, koja je bila i prva mahala nastala u Mostaru, dobilo status *muafijeta*²¹, odnosno potpunog ili djelimičnog oslobađanja od drža-

¹⁸ Evlija Čelebi, *Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Preveo i predgovor napisao Hazim Šabanović, Sarajevo, 1979., 472-473., (Dalje: Evlija Čelebi, *Putopis*). Hivzija Hasandedić, "Kulturno istoriski spomenici u Mostaru iz turskog doba", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, X-XI, Sarajevo, 1961., 155.

¹⁹ Toma Popović, "Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku", *Prilozi za orijentalnu filologiju* XVI-XVII/1966-1967, Sarajevo, 1970., 94. (Dalje: Toma Popović, *Spisak hercegovačkih namesnika*).

²⁰ Hatidža Čar-Drnda, *Nastanak Mostara*, 63. Hivzija Hasandedić je bio mišljenja da je riječ o posve novoj džamiji koju je Sinan-beg Borovinić izgradio na temelju džamije podignute 1473. godine. Više o tome vidjeti u: Hivzija Hasandedić, "Sinan-pašina džamija u Mostaru", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XII-XIII, Sarajevo, 1965., 261.

²¹ O instituciji muafijeta vidjeti više u: Adem Handžić, "Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku", *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1-2, Beograd, 1974., 60-69.

vnih poreza. Ovdje je, radi razumijevanja lokalne graditeljske politike i privatne inicijative hercegovačkog sandžak-bega, važno naglastiti da je Sinan-beg bio domaći čovjek. Potekao je iz ugledne srednjovjekovne vlastelinske porodice Borovinića. Bio je cijenjen i vrstan vojskovođa.²² Oženivši se kćerkom sultana Bajezida II postao je zetom osmanske dinastije. Prije nego je postavljen za upravitelja Hercegovačkog sandžaka bio je imenovan za bosanskog sandžak-bega, a kasnije je nagrađen i promoviran u čast rumelijskog beglerbega. Poslije tri godine, koliko je trajala njegova uprava u Hercegovini, dakle 1507., svoje mjesto je prepustio Mehmed-begu Isabegoviću i otišao u Smederevo gdje je po naređenju Porte prezeo dužnost sandžak-bega. Osim Mostara, svoje zadužbine Sinan-beg Borovinić podigao je u Edirni 1482. godine: jednu džamiju, karavan-saraj i nekoliko dućana. Poslije bitke kod Čaldirana, 23. augusta 1514. godine, na položaju velikog vezira je zamijenio svog slavnog zemljaka Ahmed-pašu Hercegovića. Život je izgubio 22. januara 1517. godine, u bici za Kairo, prilikom osvajanja Sirije i Egipta.

Vakuf Kejvana kethoda, Mostarcima poznatijeg kao Čejvan čehaja, jedan je od najstarijih i, poslije Karađoz-begovog, najznačajnijih vakufa u Mostaru. Rođen je u Mostaru, vjerovatno pred kraj ili početkom 16. stoljeća. Premda o tome nema pouzdanih podataka, ipak, izvjesno je da je na osmanski dvor stigao putem devširme. Zbog sposobnosti i umijeća, kojim će se iskazati kroz službu u osmanskoj administraciji, bio je okružen najboljim učiteljima. Obzirom da je poznao jezik i običaje sredine iz koje je potekao, Porta mu je povjerila funkciju kethode, tj. (čehaje) Hercegovačkog sandžaka, postavši glavnim pomoćnikom i savjetnikom sandžak-bega.²³ Ono po čemu je ostao upamćen u narodnom sjećanju, a svakako i historiji Mostara, jesu zadužbine koje je poklonio svom rodnom gradu. Njegov vakuf činio je veliki broj građevina i drugih hajrata koji su bili situirani u Mostaru i još nekoliko mjesta u Hercegovini.

Najznačajniji objekat ovog vakufa je Džamija Čejvana-čehaje, sagrađena 1552/53. godine.²⁴ Za potrebe njene gradnje korišteni su vrlo kvalitetni blokovi tesanog kamena, koji su se prilikom radova na zidanju međusobno vezivali krečnom masom. Osnovica džamije je 10,12 i 9,26 metara. Munara, koja je zbog blizine čaršijske ulice izgrađena uz lijevi zid, prvobitno je bila četvrtastog oblika. Prema narodnoj predaji alem ove

²² O Sinan-begu Boroviniću vidjeti u: Toma Popović, *Turska i Dubrovnik u XVI veku*, Beograd, 1973., 73-79.

²³ Hivzija Hasandedić, "Dva kronograma o smrti mostarskog legatora Čejvan-kethode", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, VI-VII/1956-57, Sarajevo, 1958., 278.

²⁴ Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knj. III, Sarajevo, 1998., 163. (Dalje: Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika*, knj. III).

džamije bio je načinjen od zlata.²⁵ Džamija je imala i manju priručnu biblioteku, te određen broj sabranih rukopisa kojima se služio vaiz.²⁶ Izgradnjom džamije počelo je oko 1554. godine urbano formiranje Čejvan-ćehajine mahale u blizini lokaliteta Hendek.

Pokraj džamije, kao njen prateći objekat, izdvojio je novac da se izgradi jedan mekteb za podučavanje Kur'anu, kojeg je uvakufio za „djecu siromaha i za siromašnu djecu, ma ko ona bila i izuzeo iz prometa“,²⁷ a u njihovoj blizini dao je da se, vjerovatno prije 1558. godine, podigne i jedan han. Bila je to građevina skromnih dimenzija sa osam soba, sijeni-com koja se nalazila pod Kujundžilukom i jednim skladištem namijenjenim za ječam. Ovaj han, koji je prvi objekat takve vrste u Mostaru o kojem imamo pouzdane podatke, imao je, osim svoje primarne namjene, dakle smještaja i brige o putnicima i gostima, i višestruk privredni značaj. To se, prije svega, vidi iz odredbi Čejvan-ćehajine vakufname prema kojima je upravnik hana, pored ostalih dužnosti, bio obavezan da prodaje stočnu hranu „po umjerenim cijenama i ne praveći pri tome nikakvih špekulacija“. ²⁸ Obzirom da je bio izgrađen preko puta tvrđave, uz glavni drum, han se kasnije prouvao *Kalhana* (od ar., *kal'a*, što znači tvrđava i han). Za vrijeme austrougarske uprave zgradu hana je otkupio i porušio Mujaga Komadina, i na njenim temeljima izgradio novu zgradu. Uz džamiju iz sredstava Čejvan-ćehajina vakufa podignuta je i medresa. Sagrađena je poslije 1558. godine, jer se ne spominje u osnivačevoj vakufnami sačinjenoj te godine, a koja se odnosi na džamiju i mekteb.²⁹ Imala je četiri sobe u kojima su stanovali učenici i jednu prostoriju za držanje predavanja. U dvorištu džamije, sve do pred kraj 19. stoljeća, nalazio se i funkcionirao i jedan manji šadrvan *fontana*, koji je, kako se pretpostavlja, također izgrađen od novčanih sredstava ovog vakufa nešto poslije 1632. godine. Voda kojom je ovaj šadrvan opskrbljivan dovedena je čunkovima sa Radobolje, preko Starog mosta.

²⁵ Husein Ćišić, *Narodne umotvorine*, Kalendar Narodne uzdanice, Sarajevo, 1936., 141.

²⁶ Hatidža Čar-Drnda, *Nastanak Mostara*, 93.

²⁷ Muhamed A. Mujić, „Vakufnama Čejvan-ćehaje, sina Abdurahmana iz 1554. godine“, u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, glavni urednik Lejla Gazić, odgovorni urednik Ahmed S. Aličić, Orijentalni institut Sarajevo, 1985., 84. (Dalje: *Vakufnama Čejvana-ćehaje, sina Abdurahmana iz 1554. godine.*).

²⁸ Hivzija Hasandedić, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, Mostar, 2000., 44. (Dalje: Hivzija Hasandedić, *Mostarski vakifi*).

²⁹ Medžida Bećirbegović, „Prosvjetni objekti islamske arhitekture u Bosni i Hercegovini“, *Prilozi za orijentalnu filologiju XX-XXI/1970-71*, Sarajevo, 1974., 310. (Dalje: Medžida Bećirbegović, *Prosvjetni objekti*).

Vakif je, također, izdvojio novac za osnivanje *muvekithane* (zgrada u kojoj se vršilo osmatranje zvijezda i mjerenje lunarnog vremena). Prema želji vakifa, na rijeci Radobolji, oko stotinu metara daleko od njenog ušća u Neretvu, sagrađen je i kameni most s jednim lukom, poznat pod imenom *Kriva ćuprija*. Sagrađena je, kako to govori sadržaj vakufname, prije 1558. godine, što govori da je starija i od Staroga mosta koji je podignut 1566. godine. Ovaj most tokom cijele osmanske uprave, a posebno u 16. i 17. stoljeću, bio je i najznačajniji komunikacioni objekat na rijeci Radobolji preko kojeg se odvijao tranzit trgovine, robe i ljudi, a njegovu korist osjećala je šira zapadna i jugozapadna okolina Mostara.³⁰ Narodna tradicija govori da je čuveni *Stari most* izgrađen po uzoru na ovu Krivu ćupriju.

Od ranije poznat kao čovjek kojeg je karakterizirala iznimna osjetljivost prema socijalno ugroženim sugrađanima, što je dokazao podizanjem velikog broja objekata u svrhu zbrinjavanja istih, Čejvan-ćehaja nije štedio novac za pomaganje onima bez stalnih izvora prihoda. Posebnim dijelom vakufname Čejvan-ćehaja je definirao uslove pod kojima će se iz vakufskih sredstava pomagati oni kojima je ugrožena egzistencija. U tom smislu je odredio da se od dijela preostalog novca „prilikom svakog Kurban-bajrama kupuje po 10 kvalitetnih, ugojenih brava za kurbane, koji nemaju nikakvu manu“, i da se poslije klanjanja bajramske molitve njihovo meso razdijeli siromašnima.³¹ Osim toga, vakif je odredio da se novcem njegovog vakufa plaća državni porez *avariz* za muslimane nastanjene u mahalama Mostara. Ova praksa, koja je stajala u direktnoj vezi sa urbanim razvojem, dakle aktom proglašenja jednog naselja kasabom, za stanovništvo je bila od izuzetnog značaja. Oslobođanjem muslimanskog gradskog stanovništva od plaćanja resm-i čifta, odnosno spahijskog poreza, i drugih nameta ustanovljenih fiskalnim sistemom Osmanske države, direktno je stimuliran proces migracija rajinskog stanovništva iz ruralnih u gradske sredine gdje se seoskim zanatlijama pružala mogućnost trgovinske razmjene.

Na desnoj obali Neretve, u blizini Tabačice džamije, kao dio Čejvan-ćehajinog vakufa bio je izgrađen i jedan hamam (javno kupatilo). U vakufnami iz 1558. godine nema spomena ovom hamamu, što govori da je izgrađen nešto kasnije. Za potrebe korisnika hamama voda je dovedena

³⁰ Muhamed A. Mujić, “Krivi most na Radobolji u Mostaru”, *Naše starine* II, Sarajevo, 1954, 214.

³¹ *Vakufnama Čejvana-ćehaje, sina Abdurahmana iz 5. septembra 1554. godine*, 90.

sa rijeke Radobolje.³² Njegovi su ostaci još i danas, istina sa znatnim promjenama, vidljivi na spomenutom lokalitetu, premda njegova namjena nije onakva kakvu je imao kada je izgrađen. Kad je riječ o Mostaru važno je naglasiti da je Čejvan-ćehaja, pored podizanja već spomenutih vjersko-prosvjetnih građevina, veliku pažnju posvećivao i mnogim drugim aspektima urbanog i infrastrukturnog razvoja grada. Vakufnamom je izričito naredio da se određen dio novca usmjeri na gradnju objekata od opće koristi za sve stanovnike grada – mlinice i dućani, kao i radove na kaldrisanju najprometnijih ulica u gradu. U tu svrhu odredio je da brigu o vakufskim objektima vodi jedan građevinar, koji će se za vršenje te službe isplaćivati u iznosu od jednog dirhema dnevno.

U Blagaju, u mahali Bunsko, Čejvan-ćehaja je izgradio jednu džamiju-mesdžid. To je, kako govori opis iz vakufname, bila „veličanstvena bogomolja, uzvišena, s visokim trijemovima“, koju je iz prometa izuzeo i uvakufio „za one koji obavljaju namaz, bilo da su u mjestu nastanjeni ili na pro-putovanju“. ³³ Objekat je podignut prije 1554. godine, a građen je od tesanog kamena. Prema podacima koje navodi Hivzija Hasandedić građevina je bila površine od oko 110 m². ³⁴ Podignut je na lokalitetu vrlo atraktivnom za gradnju, na zaravni u čijoj se blizini nalazio put koji je do 1903. godine bio i jedina komunikacija između Mostara i Nevesinja. Na Bunici, pritoci rijeke Bune, Čejvan-ćehaja je o svom trošku vršio preinake na jednom kamenom mostu, za čije je opravljavanje i druge radove na njegovoj sanaciji u budućnosti izdvojio novac iz vakufa.

Tragove vakifove graditeljske aktivnosti nalazimo u drugim mjestima u Hercegovini, kao što su Čitluk i neki lokaliteti u srezu stolačkom, gdje je podigao nekoliko čatrnja. U nahiji Dubrave, što je pripadala nevesinjskom kadiluku, u blizini naselja Ričice, te u nahiji Broćno, nalazila su se dva vrela (vodovoda ili česme) koja su obnavljana novcem iz Čejvan-ćehajinog vakufa. Radovi na uređenju ovih vrela, koja su imala veliki značaj za vodoopskrbu stanovništva spomenutih mjesta, govore da je vakif ove česme izgradio na najprometnijim lokalitetima ova dva naselja i stavio ih na raspolaganje njihovim domaćinstvima. U Gabeli je podigao jednu džamiju s munarom o čijem izgledu i tačnoj lokaciji, na žalost, ne postoje vjerodostojni podaci ili drugi dokumenti koji bi nam o tom objektu dali više saznanja. Međutim, kako se u osnivačevoj vakufnami osim

³² Hivzija Hasandedić, „Zadužbine Čejvana kethode u Hercegovini“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* V/1954-55, Sarajevo, 1955., 281. (Dalje: Hivzija Hasandedić, *Zadužbine Čejvana kethode*).

³³ *Vakufnama Čejvana-ćehaje, sina Abdurahmana iz 5. septembra 1554. godine*, 84.

³⁴ Hivzija Hasandedić, *Mostarski vakifi*, 49.

džamije spominje i mekteb, koji je izgrađen između 1554. i 1558. godine, može se izvesti zaključak da je džamija sa svojim pratećim vjersko-prosvjetnim objektima predstavljala jezgro samog naselja i mjesto gdje se odvijao ukupan vjersko-prosvjetni život.

Obzirom da je Čejvan-ćehaja kao visoki osmanski dužnosnik uživao veliko poštovanje i ugled u Mostaru, razumljivo je da su finansijski prihodi značajno utjecali na bogatstvo njegovog vakufa. Tome svjedoče i sredstva namijenjena za održavanje džamije, a koja su se sastojala od: 150.000 dirhema u čistome srebru, hana, jedne magaze za stočnu hranu i još četiri magaze, zatim 67 dućana u Mostaru, određen broj zemljišnih posjeda pogodnih za obradu i izgradnju objekata, dvije pekare, jedne u Mostaru i druge u Gabeli, mlinove što su se nalazili na rijekama Jasenici i Studenici, 22 poslovna prostora u Gabeli i nekoliko njiva u nahiji Blato, te još neki manji objekti i posjedi u vlasništvu vakifovom.³⁵ Povećanje broja dućana, kojih je 1554. godine bilo 34³⁶, a već četiri godine kasnije čak 67, a koji su bili situirani na istočnoj obali Neretve, govori u prilog činjenici da je Mostar za relativno kratko vrijeme zabilježio osjetan privredni, ekonomski, ali i trgovinski razvoj.

Ekonomska moć Čejvan-ćehajinog vakufa bila je jedan od oslonaca za razvoj trgovačke djelatnosti u Mostaru. Kao kreditna institucija Čejvan-ćehajin vakuf predstavljao je, kao i mnogi drugi, izvor početnog kapitala za unaprijeđenje poslova koje su samostalno ili kolektivno vodili trgovci, zanatlije ili poljoprivredni proizvođači. Lokalni privrednici su od mutevelije vakufa, kao najodgovornije ličnosti za upravljanje finansijama vakufa, uzimali novac u vidu pozajmice. Tako se u vakufnami Čejvan-ćehaje decidno akcentira da se novac može dati na pozajmicu isključivo onima koji su rezidentni stanovnici Mostara i koji se bave trgovinom i zanatstvom.³⁷

*Vakuf Karađoz-bega Mehmeda*³⁸ najznačajniji je vakufski kompleks

³⁵ Muhamed A. Mujić, *Vakufnama Čejvan-ćehaje, sina Abdurahmana iz 1558. godine*, u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XVI-XVII vijeku)*, glavni urednik Lejla Gazić, odgovorni urednik Ahmed S. Aličić, Orijentalni institut Sarajevo, 1985., 111-128. (Dalje: *Vakufnama Čejvan-ćehaje, sina Abdurahmana iz 1558. godine*)

³⁶ *Vakufnama Čejvana-ćehaje, sina Abdurahmana iz 5. septembra 1554. godine*, 85.

³⁷ *Vakufnama Čejvan-ćehaje, sina Abdurahmana iz 1558. godine*, 118.

³⁸ Prema mišljenju Hivzije Hasandedića ovaj vakif je rođen u selu Potoci u Bijelom Polju kod Mostara. Drugi izvori nam govore o tome da je on, kao i njegov brat, veliki vezir Rustem-paša, rođen u okolini Sarajeva. Obzirom da su svojim djelovanjem Karađoz-beg i njegova braća, posebno Sinan-beg koji se jedan period nalazio na položaju namjesnika Hercegovačkog sandžaka, bili vezani za Mostar i Herce-

nastao u Mostaru za cijelo vrijeme osmanske uprave na ovom području. Po broju izgrađenih objekata on je ujedno i najveći vakif Hercegovine. Veliki broj građevina njegovog vakufa govori u prilog tome da je zauzimajući značajne položaje u lokalnoj osmanskoj administraciji stekao veliko bogatstvo, što je značilo i finansijsku stabilnost njegovog vakufa. Tome je, bez sumnje, doprinijela činjenica da je njegov brat, Rustem-paša, oženivši sultanovu kćerku Mihrimah postao carskim zetom i velikim vezinom Carstva, svojim posredovanjem na osmanskome dvoru u mnogome utjecao na njegovo napredovanje u službi. Koncem šeste decenije 16. stoljeća Mehmed-beg Karađoz je došao u krug najistaknutijih činovnika osmanske administracije. Stekao je status zaima i raspolagao zeametom od 50.798 akči.³⁹

Najznačajniji i najpoznatiji objekat Karađoz-begovog vakufa svakako je džamija nazvana po imenu njena osnivača, izgrađena u Mostaru 1557. godine, koju je, kako stoji u vakufnami, prema svojoj želji, podigao kao „časnju i uzvišenu džamiju, visoku i divnu bogomolju sa veličanstvenim kupolama (...)“.⁴⁰ Situirana na lokalitetu koji predstavlja jedna od najprometnijih komunikacija u Mostaru, danas poznata Fejićeva ulica, planskom gradnjom svojih neimara Karađoz-begova je džamija osim svoje primarne, dakle vjersko-prosvjetne funkcije, imala i jako veliki privredni i ekonomski značaj za mostarsku čaršiju. Po svojim gabaritima i arhitektonskim odlikama ova je džamija najmonumentalnija građevina te vrste u Hercegovini. Zbog već spomenutih privilegija koje je na dvoru imao njegov brat Rustem-paša osnovano se može pretpostaviti da je projektom izgradnje Karađoz-begove džamije rukovodio vrstan carski arhitekt. Impozantnih dimenzija, sa prefinjenom tehnikom zidanja, raskošnim prostornim i dekorativnim elementima, ova džamija je pripadala redu najljepših građevina islamske arhitekture izgrađenim na Balkanu.⁴¹ U pogledu arhitektonskih rješenja, prostorne koncepcije, kao i primjeni identičnih dekorativnih elemenata, Karađoz-begova džamija pripada istom tipu džamija kojem pripada i Aladža džamija u Foči. Ona je, smatra Mehmed

govinu, sasvim se izvjesnom čini pretpostavka da je on, ipak, rođen u Bijelom Polju.

³⁹ Hatidža Čar-Drnda, *Nastanak Mostara*, 281.

⁴⁰ Muhamed A. Mujić, „Vakufnama zaima hadži Muhamed-bega (Karađoz-bega) iz 1570.“, u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, glavni urednik Lejla Gazić, odgovorni urednik Ahmed S. Aličić, Orijentalni institut Sarajevo, 1985., 161. (Dalje: Muhamed A. Mujić, *Vakufnama zaima hadži Muhamed-bega (Karađoz-bega) iz 1570.*)

⁴¹ Andrej Andrejević, *Islamska monumentalna umetnost XVI veka u Jugoslaviji*, Beograd, 1984., 49-50.

Mujezinović, stilski „najčistiji i najkvalitetniji primjer svoje vrste i svoga vremena u Hercegovini“.⁴² Za održavanje džamije, ali i drugih objekata koje je sredstvima svog vakufa izgradio u drugim mjestima u Hercegovini, Karađoz-beg je uvakufio novac u vrijednosti 300.000 srebrenih dirhema, 42 trgovačka dućana u mostarskoj čaršiji, sve milinice koje su se nalazile u gornjem dijelu rijeke Bune, šest mlinica iz nahije Blato u selu Knežopolju, zatim zemljište koje se nalazilo uz džamiju i prihode od zakupa mlinova, te sedam mushafa u kožnom povezu.⁴³ Osim što govori o materijalnim sredstvima i novčanim zalihama njegovog vakufa, broj spomenutih objekata, prije svega dućana u kojima su svoje poslove obavljali trgovci različitih profesija, svjedoči o aktivnom i dugoročno planiranom podupiranju razvoja trgovine i zanatstva, privrede uopće, što je bilo od velike važnosti za ekonomski prosperitet Mostara u drugoj polovini 16.

U dvorištu, s lijeve strane džamije, Mehmed-beg Karađoz dao je da se, između 1557. i 1570. godine sagradi i jedna medresa. To je najstarija i najznačajnija od svih medresa osnovanih u Mostaru. Monumentalnog karaktera, što je svrstava u red sa Gazi Husrev-begovom medresom u Sarajevu i Šišman Ibrahim-pašinom medresom u Počitelju, medresa je nekoliko stoljeća savršeno korespondirala sa Karađoz-begovom džamijom i drugim građevinama u njenom okruženju. Imala je četiri prostorije za učenike, a dodatno su je dopunjavali objekti biblioteke i derslane čime je i fizički predstavljala jedinstvenu cjelinu sa džamijom. Ona, za razliku od džamije, u pogledu svoje umjetničke vrijednosti nije predstavljala djelo vanredne ljepote, ali se, obzirom na činjenicu da je Mehmed-beg Karađoz u vrijeme gradnje čuvenog Starog mosta, dakle u periodu od 1557. do 1566. godine, vršio nadzor nad gradnjom tog velikog graditeljskog poduhvata na Neretvi⁴⁴ i na taj način bio u prilici da sarađuje sa arhitektom Hajrudinom, može pretpostaviti da je upravo ovaj iskusni neimar ili pak neko njemu blizak tragove svog umijeća ostavio u Karađoz-begovoj medresi.

Osim toga, indikativno je da su radovi na izgradnji Starog mosta počeli iste godine kad je završena gradnja Karađoz-begove džamije, što hipotezu o učešću neimara Hajrudina u ranijim graditeljskim projektima u Mostaru, a samim tim i podizanju vakufskih objekata Mehmed-bega Karađoza, dodatno osnažuje i čini izvjesnijom.

⁴² Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knjiga III, Sarajevo, 1998, 175.

⁴³ Muhamed A. Mujić, *Vakufnama zaima hadži Muhamed-bega (Karađoz-bega) iz 1570*, 162.

⁴⁴ Više u: Alija Nametak, „Karađoz-beg i njegovo doba“, Novi Behar, god. VII, br. 3–4, Sarajevo, 1933–34.

Slika 1. *Karadžić-begova džamija u Mostaru danas*
(fotografija: A. Zečević)

U posebnoj prostoriji Karađoz-begove medrese vakif je osnovao i najstariju biblioteku u Mostaru. Za potrebe džamije i učenja Kur'ana uvakufio je značajan broj vrlo vrijednih religijskih djela uglednih islamskih učenjaka. Tokom narednih decenija fond ove biblioteke obogaćen je i zbirkama drugih javnih i privatnih biblioteka.

Pored vjersko-prosvjetnih objekata Karađoz-beg je mnogo pažnje i osjetljivosti pokazivao prema socijalnim i privrednim potrebama sredine u kojoj je živio. Da je tako govori i podatak da je u blizini svoje džamije izgradio jedan „časni imaret, sa visokim svodovima, uzvišeno mjesto u kojem čovjek nalazi odmor, za putnike“.⁴⁵ U to vrijeme ovaj objekat je, kako se navodi u tekstu osnivačeve vakufname, imao funkciju musafir-hane, odnosno konačišta za putnike, u kojem su isti mogli da koriste kuhinju i da se zadrže puna tri dana i tri noći. To je, bez sumnje, za domaće, a posebno trgovce koji su u Mostar pristizali iz drugih krajeva Bosne i Hercegovine, imalo veliki značaj. Da je tako ilustruje radionica za preradu kože, njih 16, koje je Karađoz-beg kao izraz svoje brige za svoje sugrađane sagradio pored imareta.⁴⁶ Preko puta džamije izgradio je prije 1570. godine i han. Srušen je 1890. godine, a četiri godine kasnije na njegovim temeljima je sagrađena dvospratnica poznatija kao Vakufski dvor.

Kad je riječ o drugim vakufskim građevinama u neposrednoj okolini Mostara značajno je, prije svega u kontekstu pitanja mjesta rođenja ovog vakifa, izdvojiti podatak da je Mehmed-beg Karađoz jedan mekteb osnovao u mjestu Potoci u Bijelom Polju, na sjevernom prilazu Mostaru.⁴⁷ Uz mekteb zavijestao je novac i podigao jednu džamiju u kojoj su, kako je utvrđeno odredbama vakufname, za svoje službovanje bili plaćeni imam, mujezin, halifa mualim i kajim. Nedaleko od džamije nalazio se kameni most manjih gabarita koji je također djelo ovog vakifa.

U Blagaju, u neposrednoj blizini izvora Bune, nalazile su se dvije građevine koje je o svom trošku dao podiguti Karađoz-beg. Prva je kameni most sa pet lukova koji je nosio osnivačevo ime, a bio je situiran blizu Sultan Sulejmanove džamije, na oko pet stotina metara udaljenosti od izvora Bune. Sredinom 19. stoljeća na mostu su vršene određene graditeljske intervencije. I danas je u funkcionalnom stanju. O ovom mostu nema mnogo podataka, ali je neosporno imao veliku ulogu u povezivanju Mostara i Blagaja sa Stocem. Izgrađen je prije 1570. godine. Svega

⁴⁵ Muhamed A. Mujić, *Vakufnama zaima hadži Muhamed-bega (Karađoz-bega) iz 1570.*, 161-162.

⁴⁶ Hatidža Čar-Drnda, *Nastanak Mostara*, 285.

⁴⁷ Muhamed A. Mujić, *Vakufnama zaima hadži Muhamed-bega (Karađoz-bega) iz 1570.*, 166.

nekoliko koraka dalje od mosta nalazio se Karađoz-begov hamam.⁴⁸ Hamam je u arhitektonskom pogledu imao dva zasebna, zidom odvojena odjeljenja za muškarce i žene, sa centralnom prostorijom koja je bila natkrivena kupolom. Situiran je u neposrednoj blizini mosta i njegovi se ostaci mogu još i danas vidjeti, a stanje u kojem se nalazi odraz je svijesti lokalne zajednice, napose i raspoloženja odgovornih kulturnih institucija, koje ne pokazuju ni najmanje volje da se organizirano pristupi zaštiti i konzervaciji ovog izuzetno značajnog objekta.

Slika 1. Ruine hamama Mehmed-bega Karađoza u Blagaju
(fotografija: A. Zečević)

Osim Mostara, u kojem je osnovao najveći broj vjersko-prosvjetnih, kulturnih i privrednih zadužbina, objekte Karađoz-begovog vakufa nalazimo i na prostoru Konjica. Tu je sagradio jedan mekteb, o čijoj lokaciji i drugim prostorno-arhitektonskim karakteristikama nemamo pouzdanih saznanja. Najznačajnija građevina, kojoj spomen nalazimo u vakufnami pisanoj 1570. godine⁴⁹, svakako je poznata konjička ćuprija na Neretvi. Informacije o ovom dobru, usprkos činjenici da je riječ o prvom zvaničnom arhivskom podatku, oskudne su i onemogućavaju rekonstrukciju ili barem približnu identifikaciju prvobitnog izgleda mosta. U nedostatku pisanih tragova koji bi na izvijestan način mogli demistificirati

⁴⁸ Hamdija Kreševljaković, *Banje, vodovodi, hanovi i karavansaraji*, Izabrana djela III, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991., 73.

⁴⁹ Muhamed A. Mujić, *Vakufnama zaima hadži Muhamed-bega (Karađoz-bega) iz 1570*, 167.

njegovu najraniju prošlost, neki su istraživači formulirali mišljenje da je ova građevina u početku imala drvenu konstrukciju i da se nalazila 20 metara dalje od kemene ćuprije koja je podignuta kasnije.⁵⁰ Sigurno je, međutim, da se izgradnji mosta pristupilo iz komunikacijskih i saobraćajnih potreba lokalnog stanovništva, što je imalo utjecaja na privredni život Konjica i naselja koja su gravitirala tom centru. Nužnost povezivanja obala Neretve jednim mostom diktirala je i činjenica da je Konjic, koji je do tada u administrativnom smislu postigao stepen razvoja trga, u periodu od 1550. do 1574. godine uslijed sve osjetnijeg demografskog, ekonomskog i privrednog razvoja stekao status kasabe.

To je, međutim, snažnog odraza imalo na saobraćajne prilike i procjene osmanske uprave o perspektivama, a konsekventno tome i ekonomskim prednostima ulaganja u ovaj i njemu slične infrastrukturne projekte, jer je Konjic zbog svog izuzetno povoljnog geografskog položaja imao sve potrebne preduvjete da se razvija kao važno saobraćajno čvorište na trasi carigradskog drumu u dolini Neretve i dalje u pravcu mora. Trošan materijal mosta na kojem je počivao ovaj tranzitni put vremenu je odolijevao svega pola stoljeća, kada je, kako nas o tome obavještava natpis na Sulejman-pašinoj džamiji pokraj kamene ćuprije, početkom mjeseca novembra 1660. godine i oboren.

*Vakuf Sinan-paše*⁵¹, *sandžakbega hercegovačkog*, po broju izgrađenih vakufskih objekata ne spada u kategoriju vakufa kakav je bio onaj što ga je osnovao njegov brat Mehmed-beg. Ipak, njegova graditeljska aktivnost bila je specifična utoliko što je svoje zadužbine podizao u nekoliko mjesta na području Hercegovine, a najveći broj njih sagrađen je u periodu od 1547. do 1549. godine kada se nalazio na funkciji upravnika Hercegovačkog sandžaka. U naselju Jeleč, koje se nalazilo u nahiji Sokol, izdvojio je novac za gradnju džamije oko koje se s vremenom formirala mahala nazvana njegovim imenom i titulom, Mahala kapudana Sinan-paše. Već početkom 1548. godine, vjerovatno podstaknut Rustem-pašinim savjetima, pokrenuo je veliku gradnju Novog⁵² i možda baš tada naredio izgradnju jedne džamije.

⁵⁰ Džemal Čelić, Mehmed Mujezinović, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini* Veselin Masleša, Sarajevo, 1969., 179.

⁵¹ *Sinan-paša*, brat hadži Mehmed-bega Karadžoza i velikog vezira Rustem-paše. Devširmom je stigao na osmanski dvor, gdje se obrazovao u visokim sultan-skim školama. Napredujući i izgrađujući karijeru stigao je do čina admirala osmanske flote. Umro je u Istanbulu 1553. godine.

⁵² Toma Popović, *Turska i Dubrovnik u XVI veku*, Beograd, 1973., 219.

Vakuf Sinan-bega Boljanića u Čajniču

*Sinan-beg Boljanić*⁵³, koji je također zauzimao visoke položaje u osmanskoj administraciji, osnivanjem svojih zadužbina dao je značajan doprinos urbanom razvoju nekoliko hercegovačkih gradova. Posebnu pažnju u tom smislu posvetio je kasabi Čajniču, čiji je ujedno i najveći vakuf, u kojoj je najprije sagradio „jednu svijetlu džamiju, s visokim kubbetom“, zatim mesdžid i mekteb u blizini džamije.⁵⁴ Džamija, oko koje se postepeno obrazovala Sinan-pašina mahala, izgrađena je 1570. godine⁵⁵, dakle u vrijeme kada Sinan-beg nije bio na funkciji hercegovačkog sandžakbega. Bila je to masivna, potkupalna građevina s tri male kupole i kamenom munarom.

Ova džamija je po svojoj arhitekturi u mnogome slična džamiji koju je sagradio njegov brat, Husein-paša Boljanić, o čemu će više riječi biti u nastavku. Vakuf je iz svog imetka za potrebe vakufa izdvojio i uvakufio novčana sredstva u iznosu od 440.000 akči. Blizu džamije podigao je i jedan časni mekteb, zaviju koja je raspolagala sa smještajnim kapacitetom za putnike namjernike, izgradio je i uvakufio 22 dućana, dvije tabhane i dva mlina na rijeci.

U kasabi Sopot, koja se nalazila u Nevesinjskom kadiluku, također je izdvojio novac za gradnju mesdžida. Svoj vakuf proširio je i na kasabu Cernik, u kojoj je podigao jedan mekteb, hamam i karavan-saraj.⁵⁶ Obzirom da je u vrijeme upravljanja Hercegovačkim sandžakom često boravio u Mostaru i da je u njemu imao svoje nekretnine, izvijesno je da je i tu, premda o tome ne postoje vjerodostojni podaci, izgradio nekoliko objekata.

⁵³ Sinan-beg je rođen u Boljaniću. Bio je oženjen Šemsom, sestrom velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića. Na položaju upravnika Hercegovačkog sandžaka nalazio se tri puta: od juna 1563. do marta 1567., zatim od juna do decembra 1569. i od aprila 1574. do februara 1580. godine. Umro je 1582. godine.

⁵⁴ Salih Trako, „Vakufnama Sinan-bega, sina Bajram-age iz 1582.“, u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, glavni urednik Lejla Gazić, odgovorni urednik Ahmed S. Aličić, Orijentalni institut Sarajevo, 1985., 200.

⁵⁵ Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knj. II, Sarajevo, 1998., 67.

⁵⁶ Salih Trako, *Vakufnama Sinan-bega, sina Bajram-age iz 1582.*, 200-202.

Vakuf Husein-paše Boljanića u Pljevljima (Taslidža)

*Husein-paša Boljanić*⁵⁷, brat je Sinan-bega Boljanića, vrsni osmanski dužnosnik i jedan od najznačajnijih vakifa Pljevalja (Taslidže). Pljevalja su, kao relativno slabo razvijeno naselje, sve do 1532. godine u administrativnom pogledu pripadala nahiji Kukanj. Nešto ranije, uslijed sve većeg rasta broja stanovnika Pljevalja su postala sjedištem kadiluka. Međutim, najznačajniji period urbanog razvoja naselja u orijentalno-islamskom duhu nastupio je tek početkom šeste decenije 16. stoljeća. Kako i dolikuje čovjeku čiji je život obilježila zavidna politička karijera i Husein je, baš kao i njegov stariji brat, nesebično ulagao u pomaganje lokalne zajednice i izgradnjom vlastitih zadužbina u Pljevljima ostavio neizbrisiv trag.

Vršeći funkciju upravnika Hercegovačkog sandžaka i naimenovanjima na namjesničku stolicu u drugim pokrajinama Osmanskog carstva, Husein-paša je stekao veliki ugled i bogatstvo, što mu je dalo mogućnost da značajan dio tih sredstava usmjeri na izgradnju mjesta u kojem je rođen. Najprije je, u istoj godini kad je podignuta i džamija njegovog brata u Čajniču, dakle 1570/71. godine, u Pljevljima sagradio jednu vrlo lijepu i reprezentativnu džamiju s kamenim minaretom visokim oko 40 metara. Kome je Husein-paša povjerio izgradnju svoje džamije nije poznato, ali, obzirom da su braća Boljanići dugi niz godina bili namjesnici u Bosanskom i Hercegovačkom sandžaku, kao i zbog činjenice da su zbog svoje reputacije u društvu i prihoda koje su im ti položaji donosili bili u prilici da za potrebe izgradnje vakufskih objekata angažuju najbolje neimare svog doba, može se pretpostaviti da je projektom rukovodio mimar Hajrudin.⁵⁸ Da je riječ o remek djelu orijentalne arhitekture govori i zapis Evlije Čelebije koji je, između ostalog, zapisao o njoj sljedeće utiske:

⁵⁷ *Husein-paša Boljanić* je rođen u mjestu Boljanić, blizu Pljevalja. Zahvaljujući rodbinskim vezama sa velikim vezirrom Mehmed-pašom Sokolovićem, čija je sestra bila udata za njegovog brata Sinan-bega, brzo je napredovao u službi osmanske vlasti. Najprije je postavljen za subašu Popova polja, a kasnije, tačnije od marta 1567. do marta 1569. godine, vršio je dužnost upravnika Hercegovačkog sandžaka. Nakon samo dvije godine, marta 1569. godine, carskim ukazom je premješten iz Hercegovne i imenovan na položaj upravnika Bosanskog sandžaka. Zbog svojih zasluga bio je nagrađen vezirskom čašću. Nekoliko godina djelovao je kao namjesnik u Dijarbekiru (1572.), Misiru (Egipat) 1573. i Bagdadu (1585.). U zvanju beglerbega u Bosnu je ponovo vraćen 1594. godine.

⁵⁸ Andrej Andrejević, *Pljevaljska džamija i njeno mesto u islamskoj umetnosti na našem tlu*, Simpozij "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", knj. V, Prijepolje, 1978, 183.

„Ona je kao kakva carska džamija ... Ona ima divan, umjetnički izrađen minaret i plavu i visoku kupolu ... Oko ove kupole ima još šest potkupola (nim kubbe), a izvan jugoistočne kapije stoje, opet, još tri kupole sa po četiri mramorna stuba ... Premda je ova džamija malena, njeni su alemi visoki kao čovjekov uzrast. Kako je njen osnivač bio misirski vezir, on je dao da se ti alemi onamo naprave. Pozlatio ih je sa deset hiljada dukata i poslao mletačkim lađama iz Aleksandrije. Oni se i sada sjaje tako kao da su tek izašli iz majstorove ruke; od njihova sjaja ljudsko oko zablješti ... Ova džamija ima mimber, koji je takođe umjetnički izrađen. Majstor je mramor tako klesao da mu se može čestitati na vještini“.⁵⁹ Podizanjem ove građevine u jednom od najfrekventnijih područja naselja, stvorena je osnova za buduću, ne samo urbanu, nego i privrednu razvoj Pljevalja. Iz sredstava svog vakufa Husein-paša je osnovao još nekoliko zadužbina: imaret, jedan karavan-saraj i han.⁶⁰ Uzme li se u obzir stalan rast broja stambenih objekata u naselju, počevši od 1477. kada je u popisu osmanskih vlasti zabilježena 101 kuća, pa do popisa iz 1570. godine u kojem je evidentirano skoro duplo više kuća, tačnije njih 195, može se konstatovati da je ukupan proces infrastrukturnog razvoja, koji je istovremeno bio praćen povećanjem stepena urbaniteta naselja, bio odraz planirane socijalno-ekonomske politike koju je na ovom prostoru realizirala osmanska uprava. Da su Pljevlja u tom smislu predstavljala važno pitanje budućeg uporišta osmanske vlasti i administracije pokazalo se 1576. godine kada je donešena odluka da se sjedište Hercegovačkog sandžaka premjesti iz Foče u Pljevlja. Za punih 257 godina, od 1576. do 1833. godine, koliko su Pljevlja bila glavnim administrativno-pravnim sjedištem Hercegovačkog sandžaka, sveobuhvatnom i sinhronizovanom akcijom osmanske vlasti i privatne inicijative izražene u instituciji vakufa, naselje je stasalo u jedan od najrazvijenijih političkih, privrednih, ali i kulturnih centara Bosanskog ejaleta.⁶¹ Tome je prethodilo postepeno formiranje kasabe sa izrazito trgovačkim i zanatskim karakterom, da bi od druge polovine 16. stoljeća i završetka procesa potpunog preobražaja prvobitne klasične varoši u gradsko naselje sa prepoznatljivom muslimansko-orijentalnom fizionomijom Pljevlja i konačno bila konstituisana kao visoko razvijeno ekonomsko središte.

⁵⁹ Evlija Čelebi, *Putopis*, 397-398.

⁶⁰ Alen Zečević, "Prilog izučavanju urbanog razvoja Pljevalja u drugoj polovini 16. stoljeća", u: *Sandžački zbornik*, god. I, br. 1, Rožaje, 2016., 12.

⁶¹ Isto, 13.

Umjesto zaključka

Na kraju, ovdje je važno naglasiti da problematika ekonomske i socijalne povijesti gradova u Bosni i Hercegovini pod osmanskom vlašću nije ni djelomično istražena. Za razliku od urbanog razvoja gradskih naselja, o kojem postoji mnogo raspoloživih izvora i znatan broj publikovane znanstvene literature, u nedostatku radova koji studioznije tretiraju ekonomski aspekt njihovog razvoja ovo je pitanje u znanstvenom smislu još uvijek nepoznanica. Vakufi o kojima je u ovom radu bilo riječi, a koji su na ovom mjestu predstavljeni u jednoj konciznijoj formi, svjedočanstva su materijalne i duhovne kulture osmanske civilizacije na bosansko-hercegovačkom tlu koja, osim što nam služe kao eklatantni primjeri organiziranosti osmanskog društva i države uopće, govore o najranijoj prošlosti gradova u prvim stoljećima osmanske uprave.

Socijalni karakter ove institucije, koji se manifestirao u primjerima prakrične demonstracije dobročinstva i solidarnosti osnivača vakufa u odnosu prema ljudima s kojima je dijelio životni prostor, potpunijim je učinio ukupan urbani, dakle graditeljski razvoj gradova i kasaba, te se s pravom može konstatirati da je u pogledu stimuliranja procesa urbanog, ekonomskog, privrednog i kulturnog razvoja gradova vakuf predstavljao najznačajniju instituciju bosanskohercegovačkog društva u 16. stoljeću.

Literatura

a. Knjige

- Andrejević Andrej, *Islamska monumentalna umetnost XVI veka u Jugoslaviji*, Beograd, 1984.
- Begović Mehmed, *Vakufi u Jugoslaviji*, Beograd, 1963.
- Božić Ivan, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*, Beograd, 1952.
- Čar-Drnda Hatidža, *Nastanak Mostara, njegov urbani i demografski razvoj do kraja 16. stoljeća*, Sarajevo, 2014.
- Čelebi Evlija, *Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Preveo i predgovor napisao Hazim Šabanović, Sarajevo, 1979.
- Čelić Džemal, Mujezinović Mehmed, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1969.
- Filipović Nedim, *Osmanski feudalizam u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2007.
- Hasandedić Hivzija, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, Mostar, 2000.
- Kreševljaković Hamdija, *Banje, vodovodi, hanovi i karavansaraji*, Izabrana djela III, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991.
- Muftić Teufik, *Arapsko-srpskohrvatski rječnik*, II dio, Sarajevo, 1973.

- Mujezinović Mehmed, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knj. II, Sarajevo, 1998.
- Mujezinović Mehmed, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knj. III, Sarajevo, 1998.
- Pećanac J. Milan, *O vakufima i njihovim vrstama, sa naročitim obzirom na vrste vakufa u Carigradskom Ugovoru o miru Srbije i Turske*, Beograd, 1914.
- Popović Toma, *Turska i Dubrovnik u XVI veku*, Beograd, 1973.
- Šabanović Hazim, *Bosanski pašaluk*, Naučno društvo NR BiH, Sarajevo, 1959.
- Vego Marko, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo, 1957.

b. Članci

- Adem Handžić, "O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću (uloga države i vakufa)", *Prilozi za orijentalnu filologiju* XXV/1975, Sarajevo, 1977.
- Adem Handžić, "Vakuf kao nosilac određenih državnih i društvenih funkcija u Osmanskom carstvu", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. IX-X, Sarajevo, 1983.
- Alen Zečević, "Prilog izučavanju urbanog razvoja Pljevalja u drugoj polovini 16. stoljeća", *Sandžački zbornik*, god. I, br. 1, Rožaje, 2016.
- Ahmed S. Aličić, "Hercegovina pod osmanskim vlasti", u: *Fotomonografija Hercegovina*, Zagreb, 1981.
- Andrej Andrejević, *Pljevaljska džamija i njeno mesto u islamskoj umetnosti na našem tlu*, Simpozij "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", knj. V, Prijepolje, 1978.
- Behija Zlatar, "Značaj izvora za izučavanje historije institucije vakufa", u: *Vakufi u Bosni i Hercegovini – zbornik radova*, Sarajevo, 2011.
- Hivzija Hasandedić, "Dva kronograma o smrti mostarskog legata Čejvan-kethode", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, VI-VII/1956-57, Sarajevo, 1958.
- Hivzija Hasandedić, "Zadužbine Čejvana kethode u Hercegovini", *Prilozi za orijentalnu filologiju* V/1954-55, Sarajevo, 1955.
- Husein Čišić, "Narodne umotvorine", *Kalendar Narodne uzdanice*, Sarajevo, 1936.
- Medžida Bećirbegović, "Prosvjetni objekti islamske arhitekture u Bosni i Hercegovini", *Prilozi za orijentalnu filologiju* XX-XXI/1970-71, Sarajevo, 1974.

- Mihajlo J. Dinić, *Zemlje Hercega Sv. Save*, Glas SAN, CLXXXII, Beograd, 1940.
- Muhamed Čajlaković, "Nastanak i razvoj institucije vakufa s posebnim osvrtom na vakuf u BiH", *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, vol. LXXI, br. 3-4, Sarajevo, 2009.
- Muhamed A. Mujić, "Krivi most na Radobolji u Mostaru", *Naše starine* II, Sarajevo, 1954.
- Muhamed A. Mujić, "Vakufnama Ćejvan-ćehaje, sina Abdurahmana iz 1554. godine", u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, glavni urednik Lejla Gazić, odgovorni urednik Ahmed S. Aličić, Orijentalni institut Sarajevo, 1985.
- Muhamed A. Mujić, "Vakufnama Ćejvan-ćehaje, sina Abdurahmana iz 1558. godine", u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijeku)*, glavni urednik Lejla Gazić, odgovorni urednik Ahmed S. Aličić, Orijentalni institut Sarajevo, 1985.
- Muhamed A. Mujić, "Vakufnama zaima hadži Muhamed-bega (Karađoz-bega) iz 1570.", u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, glavni urednik Lejla Gazić, odgovorni urednik Ahmed S. Aličić, Orijentalni institut Sarajevo, 1985.
- Salih Trako, "Vakufnama Sinan-bega, sina Bajram-age iz 1582.", u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, glavni urednik Lejla Gazić, odgovorni urednik Ahmed S. Aličić, Orijentalni institut Sarajevo, 1985.
- Toma Popović, "Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku", *Prilozi za orijentalnu filologiju* XVI-XVII/1966-1967, Sarajevo, 1970.
- Zejnil Fajić, "Popis vakufnama iz Bosne i Hercegovine koje se nalaze u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. V-VI, Sarajevo, 1978.